

HYMES, DELL ed. (1964) *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. Harper and Row Publishers: London.

KIEFER FERENC (1992) Kognitív nyelvészet. Előadás és sokszorosított anyag. MTA Nyelvtudományi Intézet: Budapest, 1992. október 27.

SAVILLE-TROIKE, MURIEL (1982/1989) *The Ethnography of Communication*. An Introduction. (Language in Society 3.) Basil Blackwell: Oxford.

ZSILKA JÁNOS (1991) *Anthropologia linguistica* (2). A Trinitas fogalmának nyelvi szubsztrátuma. In: BALÁZS G. szerk.: *Hagyomány és újítás ...* i. m. 101–24.

K. BALOGH JUDIT

A *t* végű igék felszólító módjáról

Az igeragozás paradigmájában a felszólító módú igealak általában a beszélő akaratát, kívánságát vagy beleegyezését fejezi ki (MMNy. 172). Ez a formailag egységes kategória komplex kategória, hiszen a felszólító mód segítségével kifejezett akaratnak igen sokféle árnyalata lehet (parancs, kérés, óhaj, ráhagyás, megengedés stb.) aszerint, hogy a beszélőnek és a beszédpartnernek az akarata mennyire van egyensúlyban.

A felszólító mód formai kifejezője, alaki jelölője leginkább az igető után álló *j* módjel (írj), amely megnyúlhat, s ekkor *jj* (jöjjön), *gy* alakban is jelentkezhet (tégy), ráadásul *ggy*-ként is realizálódhat (higgy). Sőt $\emptyset$ is jelölheti, mégpedig a tárgyas ragozásban, az egyes szám 2. személyű rövid alakban: *várd* (vö. *várjad*), *kérd* (vö. *kérjed*).

A *j* módjel gyakran módosul. Módosulásai között beszélhetünk teljes hasonulásról, mely lehet jelölt a *dz*, *s*, *sz*, *z* végű igéken (fogó*ddz*unk, mossák, másszon, zúzzátok); és jelöletlen (hagyj); valamint összeolvadásról (*adj*).

Az általános felfogás összeolvadásnak minősíti azt az esetet is, amikor a *t* végű igékhez járul a *j* módjel, s a *lát*-ból *láss*, a *bocsát*-ból *bocsáss*, a *fordít*-ből *fordíts*, a *szánt*-ból *szánt*s lesz (Kis magyar nyelvtan 102; MMNy. 172). Az akadémiai nyelvtan ún. alaktani kötöttségű összeolvadásnak nevezi az említett hangváltozást (MMNyR. II, 102–3). Leíró szempontból azonban semmiképpen sem fogadható el az elemzés, hogy a *t+j* hangkapcsolat összeolvadásként *ss*, illetve *cs* (ts) hangot eredményezzen (vö. A magyar nyelv könyve 129). Hiszen e két hangból a mai nyelvben *ty* lesz (vö. MMNyR. II, 102), mint ahogyan ezt a kijelentő módú alakok is példázzák: *látja*, *bocsátja*, *fordítja*, *szántja*. Miért viselkedne ugyanez a két hang ösz-

szeolvadásként egészen másképpen a felszólító módban? Erre csak történeti magyarázat adható, hiszen történetileg valóban összeolvadásról van szó, hiszen amikor ezek a felszólító módú alakok keletkeztek az ősmagyar korban, akkor a származék valóban a szóvégi *t* mássalhangzónak és a felszólító mód akkori jelének az összeolvadásából jött létre (vö. MNyTört. 105; A magyar nyelv történeti nyelvtana I, 106).

Ez esetben azonban szembekerül egymással a leíró és a történeti szempontú elemzés, és ami történetileg megmagyarázható, az a leíró elemzés számára, a mai nyelv felől nézve nem fogadható el. De nézzük csak, mi indokolhatja még azt a feltevést, hogy az említett hangváltozás a mai nyelv szempontjából nem minősíthető összeolvadásnak. A már említetteken túl például az, hogy a mai nyelvben az összeolvadás csak a kiejtésben szokott érvényesülni, az írás általában nem jelöli (vö. Kis magyar nyelvtan 51). A fenti hangváltozás pedig írásban is jelölt változás, ugyanúgy, mint a jelölt hasonulások. Emellett a hangváltozás azokban a helyzetekben is észlelhető, amikor a felszólító módot egyébként $\emptyset$ jelöli minden más esetben, vagyis az egyes szám 2. személyű rövid tárgyas alakokban: *várd*, de: *lásd*, *bocsásd*, *fordítsd*, *szántsd*. Itt módjel nem szerepelhet, tehát a módjel okozta hangváltozásnak is el kellene tűnnie. (Bár a MMNy. a korábban már említett helyen úgy foglal állást, hogy a rövid tárgyas alakban a $\emptyset$ módjel ellenére is érvényesülhet tömódosulás.) Mint ahogy el is tűnik a valódi összeolvadás esetében: az *adjad*, *vonjad* jelöletlen összeolvadások a rövid tárgyas alakban természetesen nem észlelhetők: *add*, *vond*. (Így ha az említett szavakban is összeolvadás történne, akkor a rövid tárgyas alakjuk a fentiek mintájára **lát*d, **bocsát*d stb. lenne.)

De ha leíró szempontból nem minősíthető összeolvadásnak az említett hangváltozás, akkor mégis hogyan elemezzük a *láss*a, *fordíts*a, *szánt*s alakokat? Mit tekintsünk a szótőnek és mit a módjelnak a mai nyelvben, ami az ősz-szekapcsolódás során az említett *ss*-et, *cs*-t eredményezi?

A probléma megoldására SZABÓ DÉNES feltételez egy *s* felszólítómódjelet, s ezt mellékváltozatként egyetemi jegyzetében felveszi a *j* módjelen és ennek *gy* változatán kívül. Ez az *s* mellékváltozat a *t* végű igetövek mellett jelenik meg, s SZABÓ DÉNES ezzel a módjellel magyarázza az *üt-üss*, *fut-fuss*, *fizet-fizess* alakokat (SZABÓ D. 221); sőt a *tanít-taníts*, *füt-füts*, *hajt-hajts* formákat is. Az előbbieket úgy értelmezi, hogy a szóvégi *t* az *s* előtt szintén *s*-re módosul, és a módjellel együtt hosszú *ss*-t ad (*fut-fuss*), az utóbbiak esetében pedig a tővégi *t* megmarad, és az *s* módjellel együtt a kiejtésben *cs* vagy *ccs* affrikátává olvad össze (*füt-füts*).

Ez ötletes megoldásnak tűnik, s megkönnyíthetné a *t* végű igék felszólító alakjainak az elemzését, legalábbis az ún. hosszú alakok esetében. S hogy

mégsem terjedt el szélesebb körben – bár ma is felbukkan a *j* módjél *s* változata, pl. a helyesírási szabályzatban (AkH. 34–5) –, annak oka talán az, hogy nem oldja meg a kérdést, de igencsak problémássá teszi a szegmentálást az egyes szám 2. személyű rövid tárgyas alakoknál. Hiszen ezekben az *üsd, fizesd, tanítsd, fűtsd, hajtsd* formákban ugyanúgy szerepel az *s*, vagyis a SZABÓ által módjélnek (ill. az ehhez hasonult szóvégnek) tartott elem, mint a hosszú *üssed, fizessed, tanítsad, fűtsed, hajtsad* alakokban. Pedig éppen erre a rövid tárgyas alakra jellemző az összes nem *t* végű igénél, hogy a felszólító mód jele azokban Ø-ként realizálódik, így a szótón kívül csak a személyrag van jelen: *ad-add, vár-várd, mond-mondd, ír-írd, tesz-tedd, hagy-hagyd* stb. SZABÓ DÉNES is megjegyzi, hogy „ha a tövégi *t*-t rövid magánhangzó előzi meg, a *-d* személyrag a módjél hatására már módosult tőalakhoz járul, bár maga az *s* módjél hiányzik: *üssed-üsd, vessed-vesd...*” Vagyis akkor ezekben a példákban a módjél már nem, csak a hozzá hasonult szóvég játssza szerepet? De miért maradna meg a szóvég hasonult formában, ha már nincs ott az a hang, aminek a következtében hasonulnia kellett? SZABÓ DÉNES ezek után így folytatja: „A többi *t* végű ige rövidebb felszólító módú alakja csupán abban különbözik a teljes alaktól, hogy a *d* személyrag előtt nincs kötőhangzó: *véts-ed ~ vétsd, taníts-ad ~ tanítsd...*” (SZABÓ D. i. m. 222). Ezek szerint ez utóbbiakban a rövid alakban is megmaradna a módjél, tehát így kellene őket elemezni: szótó + *s* módjél + személyrag? Csakhogy így ez a néhány igéből álló csoport egyáltalán nem illik bele a rövid alakok rendszerébe, mivel az összes többi ige esetében soha nincs módjél a rövid tárgyas alakban. Ennél valószínűbbnek látszik az, hogy ez utóbbiaknál sem számolhatunk testes felszólítómód-jellel a rövid tárgyas alakban. Másrészt, a hosszú alakokban a *j* módjél megjelenésekor a teljes hasonulás a többi ige esetében úgy történik, hogy mindig a módjél hasonul a szóvégi mássalhangzóhoz, akár jelölt (*mássz, húzz, eddz*), akár jelöletlen (*hagyj*) hasonulásról van szó. Miért lenne fordított a hasonulás iránya, azaz miért a szóvég hasonulna a módjélhez a *t* végű igékben? Arról nem is beszélve, hogy a *tanítsd, fűtsd, hajtsd* igékben valójában nem is *s* hangról van szó, hiszen ez csak az írásban jelenik meg, a kiejtésben *cs*-t mondunk, vagyis itt csak láthatóan van jelen az *s*, hallhatóan nincs (bár ha az *s* módjelet egyébként elfogadhatnánk, akkor ezt a változást akár még összeolvadásnak is tekinthetnénk). A fentiek alapján tehát a kérdéses felszólító módú alakokban az *s* semmiképpen sem lehet módjél, hanem másként kell elemeznünk.

Az *s* módjél bevezetése tehát – bármilyen szellemesnek és használhatónak tűnik is első pillantásra – mégsem oldja meg a *t* végű igék felszólító módú alakjának az elemzési problémáját. Sőt, valószínű, hogy ezekben sem

kell más módjelet feltételeznünk, mint a többi ige esetében, vagyis a kérdéses alakokban is a *j* módosulásával számolhatunk.

Induljunk ki a már említett rövid tárgyas alakokból, s hasonlítsuk őket össze a nem *t* végű igékkel:

1. *vár-várd, néz-nézd, átugrik-ugord át, tesz-tedd, visz-vidd*

2. a) *üt-üsd, lát-lásd, bocsát-bocsásd, szeret-szeresd, alkot-alkosd*

b) *fordít-fordítsd (fordícsd), szánt-szántsd (száncsd), tanít-tanítsd (tanícsd), fűt-fűtsd (fücsd), teremt-teremtsd (teremcsd)*

c) Sőt: *fest-fesd, ragaszt-ragaszd, halaszt-halaszd, fogyaszt-fogyaszd*

Az 1. csoportnál – ahogy erről már többször volt szó – látjuk, hogy a rövid tárgyas alakban mindig a tőhöz, a tőváltozathoz járul (módjel nélkül) az igei személyrag. Miért ne foghatnánk fel leíró szempontból ugyanilyen tőváltozatnak a 2. csoportnál is a személyrag előtti alakokat, hiszen ez beillene az általános rendszerbe! Vagyis miért ne tarthatnánk az *üs-, lás-, bocsás-,* illetve a *fordícs(!), száncs(!), tanícs(!),* továbbá a *fes-, ragasz-, halasz-* stb. alakokat tőváltozatoknak? Annál is inkább, mivel a személyrag máskor sem csak a szótári tőhöz járul, hanem pl. az *sz-es, v-s* változatú ige-tövek csoportjában is tőváltozatnak elemezzük a személyrag előtti *te(dd), ve(dd)* stb. alakot (MMNy. 99). Érdekes módon az *-st, -szt* végű igékről SZABÓ DÉNES is úgy nyilatkozik (az írásban is jelölt teljes hasonulás példái között említve), hogy ezek a felszólító mód *j* jele előtt elvesztik *t* hangjukat, és *s, sz* végű töveknek számítanak (SZABÓ DÉNES i.m. 220–1). Tehát úgy tűnik, ezeknél ő is felvesz egy *s-re* végződő tőváltozatot. Ha ezeket a tőváltozatokat elfogadjuk, akkor segítségükkel nemcsak a rövid tárgyas alakok elemzését tudjuk leíró szempontból elvégezni, de a hosszabb alakok is elemezhetővé válnak. Mivel úgy látszik, hogy ez utóbbiakban is mintha a fenti tőváltozatokhoz igazodna a *j* módjel. Vagyis az elemzés a következőképpen oldható meg:

a) <i>üt</i>	<i>üs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>üss</i>
<i>lát</i>	<i>lás</i>	+	<i>j</i>	=	<i>láss</i>
<i>bocsát</i>	<i>bocsás</i>	+	<i>j</i>	=	<i>bocsáss</i>
<i>szeret</i>	<i>szeres</i>	+	<i>j</i>	=	<i>szeress</i>
<i>alkot</i>	<i>alkos</i>	+	<i>j</i>	=	<i>alkoss</i>
b) <i>fordít</i>	<i>fordícs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>fordíccs (fordíts)</i>
<i>szánt</i>	<i>száncs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>szánccs (szánts)</i>
<i>tanít</i>	<i>tanícs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>taníccs (taníts)</i>
<i>fűt</i>	<i>fücs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>füccs (fűts)</i>
<i>teremt</i>	<i>teremcs</i>	+	<i>j</i>	=	<i>teremccs (teremts)</i>

A b) csoport csak helyesírása miatt „lóg ki” a sorból. Hiszen a kiejtésben hosszú *ccs*-t mondunk, magánhangzó utáni helyzetben mindenképpen, s csak mássalhangzó után rövidül meg ez a hosszú *ccs*. Ezt a hosszú hangot a helyesírás nem tükrözi; *s* magát a *cs* hangot is valószínűleg csak helyesírási kompromisszum miatt, a szöveg megőrzése érdekében jelöljük *ts*-sel.

c) <i>fest</i>	<i>fes</i>	+	<i>j</i>	=	<i>fess</i>
<i>ragaszt</i>	<i>ragasz</i>	+	<i>j</i>	=	<i>ragassz</i>
<i>halaszt</i>	<i>halasz</i>	+	<i>j</i>	=	<i>halassz</i>
<i>fogyaszt</i>	<i>fogyasz</i>	+	<i>j</i>	=	<i>fogyassz</i>

A c) csoportnál a szótári tő *t*-je a felszólító módban kiesik, mind a rövid, mind a hosszú alakokban. S ez a *t* nélküli tőváltozat jelenik meg az egész felszólító paradigmában: *fessek*, *fessél/fess*, *fessen*, *fessünk*, *fessetek*, *fessenek*; illetve *fesse*m, *fessed/fesd*, *fesse*, *fessük*, *fessétek*, *fessék*. A módjel és a személyragok tehát ehhez a fenti tőváltozathoz járulnak.

A *t* végű igék felszólító módjának az elemzését leíró szempontból tehát csak úgy tudjuk elvégezni, ha figyelembe véve a többi igealakot, itt is feltételezünk egy tőváltozatot a módjel és a személyrag előtt, amelyhez jelölt teljes hasonulással igazodik a *j*.

Az említett tőváltozatoknak a feltételezésére, illetve a *t* végű igék felszólító módú alakjának hasonló elemzésére jut – bár más kiindulásból – SZILÁGYI N. SÁNDOR Magyar nyelvtanában (125–6); s tudomásom szerint hasonlóképpen szegmentálta a kérdéses szerkezetet LŐRINCZI RÉKA is egyetemi előadásaiban.

A fentiek alapján lehet, hogy bővítésre szorul a többalakú ige-tövek rendszere, legalábbis leíró szempontból. A *t* végű igéket ugyanis nem célszerű az egyalakú tövek csoportjában említeni, hiszen felszólító módban ezek az igék a szótári tőtől eltérő tőváltozatban kapják meg a *j* módjelet, amely aztán írásban is jelölt teljes hasonulással igazodik a szótóhoz. S ezt a tőmódosulást a leíró elemzés nem hagyhatja figyelmen kívül. Ezért az említett igéket a többalakú tövekhez célszerű sorolni, mégpedig egy új csoportba, a *t* végű igék csoport-jába (*s* ezen belül meg lehetne különböztetni az *s*-es, *cs*-s, *sz*-es melléktővű igéket).

Szakirodalom

- A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai kiadó. Budapest, 1984.
 A magyar nyelv könyve. Főszerk.: A. JÁSZÓ ANNA. Trezor kiadó. Budapest, 1991.
 A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Szerk.: E. ABAFFY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.
 A mai magyar nyelv rendszere I. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. Akadémiai kiadó. Budapest, 1961.
 BÁRCZI G.–BENKŐ L.–BERRÁR J.: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. 1967.